

Лук'янова Л. Б.
м. Київ

ПРОБЛЕМИ ЕКОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ ДОРΟΣЛИХ

У статті розглянуто змістові позиції освіти дорослих через призму характерних особливостей й провідних функцій та екстрапольовано їх на екологічну освіту, яка, на думку автора, присутня у кожній складовій та може бути безпосереднім інструментом їх реалізації. Визначено складові екологічної освіти дорослих, які вимагають уточнення й поглибленого вивчення та можуть стати предметом перспективних наукових досліджень.

Доцільність освіти дорослих є загальновизнаним фактом, адже переважна більшість країн у тому чи іншому сенсі своїм технологічним, соціокультурним і економічним прогресом зобов'язані саме цій освітній ланці. Так само як і вектор свого подальшого соціально-економічного зростання вони репрезентують через її розвиток. Проте сучасні реалії вимагають значного прискорення й оновлення комплексу умов життєдіяльності, реалізація яких безпосередньо залежить й від екологічної освіти дорослого населення.

По-перше, саме дорослі володіють сучасними технологіями, потужність і сила яких може спрямовуватися людьми некомпетентними, байдужими, що не виключає непередбачувані наслідки. По-друге, саме дорослі виховують нове покоління шляхом передавання знань, досвіду, цінностей від дорослих молодому поколінню. Водночас, як відомо, виховний вплив починається із копіювання вчинків дорослих. Саме цими позиціями обґрунтовується необхідність піднесення рівня екологічної культури суспільства в цілому, орієнтування освіти дорослих на формування моральних цінностей, усвідомлення їх особистої ролі у створенні гармонійних взаємовідносин між суспільством і навколишнім природним середовищем.

Основне завданням екологічної освіти дорослих можна сформулювати як постійне підвищення екологічної культури, екологічної компетентності робітників, службовців, спеціалістів й, насамперед, викладачів, вихователів, керівників усіх рівнів у зв'язку із підвищенням екологічних освітніх стандартів.

Розв'язання цієї проблеми полягає не тільки і не стільки у неперервному засвоєнні знань та педагогічному впливові, а визначає безпосередній зв'язок навчання із суспільно-практичним розвитком особистості.

Результати досліджень з психології дорослих свідчать, що людина в усі періоди життя здатна набувати нові знання, розширювати світогляд, а під час професійної діяльності поглиблювати досвід, за потреби оволодівати новими і суміжними професіями.

Природно, що проблема освіти дорослих існувала завжди, оскільки люди протягом життя так чи інакше засвоювали і використовували досвід інших. Проте як цілеспрямований, систематичний, організований процес, що є важливим чинником розвитку як особистості, так і суспільства, освіта дорослих сформувалася й набула поширення відносно недавно.

Наразі у світі існує достатньо велика кількість освітніх центрів, діяльність яких спрямована на дослідження і організацію неперервної освіти дорослих як у своїй країні, так і організацію інтернаціональної взаємодії. Теоретичні дослідження у цьому напрямі очолюють Інститут освіти ЮНЕСКО (Гамбург) і міжнародний інститут планування освіти (Париж). Значний внесок у поширення освіти дорослих на світових теренах відбувається за сприяння Міжнародного інституту освіти (США), Швейцарської організації освіти дорослих, Міжнародного педагогічного центру у Франції, Національного інституту освіти дорослих у Великій Британії, Міжнародного інституту педагогічних досліджень у Гамбурзі. Важливість державної підтримки освіти дорослих визнається у структурах багатьох пострадянських країн. Так у грудні 1997 року Міжпарламентська асамблея країн-учасниць СНД прийняла Модельний закон «Про освіту дорослих» [8]. Цей закон встановлює правові основи для розроблення й реалізації загальнодержавної політики в галузі освіти дорослих; сприяє створенню у країнах співдружності ефективної

системи неперервної освіти, що забезпечує професійне удосконалення і розвиток особистості протягом життя.

Зрозуміло, що організація і функціонування освіти дорослих у різних країнах мають досить суттєві відмінності. Наприклад, у Польщі освітою дорослих (без ВНЗ) переймаються різні громадські організації та товариства, а навчання фінансується самими учасниками навчання, промисловими підприємствами, недержавними організаціями. У Швеції функціонує понад 100 народних університетів, де відбувається навчання дорослих. В Японії така освіта має громадський характер і здійснюється переважно у формах семінарів, практикумів, заочних курсів, у мережі ІНТЕРНЕТ. Китай нині фінансує функціонування понад 1300 спеціальних вищих шкіл для дорослих. Освіта дорослих у Бразилії майже повністю (99,3%) фінансується федеральним урядом. Міністерство праці Єгипту щорічно організовує різні програми професійного навчання для осіб 18-45 років, які не закінчили восьмирічної школи. Громадяни здобувають теоретичні знання у спеціальних професійно-технічних школах, а практична підготовка здійснюється в державних і приватних фірмах. В Італії діють університети «для людей третього віку», де мають змогу навчатися пенсіонери.

Розвиток й актуальність андрагогіки (науки, яка займається проблемами освіти дорослих, походить від грецького *aner, andros* – дорослий чоловік, зріла людина, + *ago* – вести) визначені певними віковими, психологічними, соціальними особливостями дорослих. Водночас її становлення обумовлюється науково-технічними перетвореннями, новими вимогами до кваліфікаційного рівня фахівців, швидким застаріванням і накопиченням нових знань, удосконаленням технологій та сучасною організацією виробництва. Розвиток цієї освітньої галузі пов'язаний з іменами Ф.Пьогтелера (Німеччина), М.Ноулза та Р.Сміта (США), П.Джарвіса (Англія), Л.Тураса (Польща). Психолого-педагогічні дослідження дорослих здійснювалися К.Ушинським, у витоків теорії загальної освіти дорослих стояли М.Пирогов і В.Водовозов. Пізніше проблеми педагогіки дорослих та її місце в системі наук спробував розв'язувати Є.Мединський, який вперше виділив науку про виховання людини від народження через усе життя і назвав її антропологією. У сучасній період цієї

проблемою в Росії активно займаються С.Змейов, С.Вершловський, С.Архіпова та інші. Серед українських дослідників, які вивчали різні аспекти освіти дорослих, слід назвати С.Болтвіця, Л.Даниленко, Б.Матвієнко, В.Олійника, Т.Протасову, С.Саган, Л.Сігаєву.

Проте попри значну кількість наукових праць і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, досліджень, пов'язаних із розв'язанням проблем екологічної освіти дорослих, на жаль, немає.

Розглянемо змістові позиції освіти дорослих через призму характерних особливостей й функцій з тим, аби екстраполювати їх на екологічну освіту. На нашу думку, екологічна освіта, з одного боку, присутня у кожній їх складовій, а з іншого – є безпосереднім інструментом їх реалізації.

Перше. З позиції андрагогіки *неперервність* освіти є чинником розвитку дорослої людини. Останніми роками набули поширення дискусії щодо дефініції неперервна освіта. Наразі у літературі вживаються й інші, близькі за значенням, терміни, такі, як «освіта протягом усього життя» (*lifelong education*), «продовжена освіта» (*continuing education*), «рекурентна освіта (повторюється час від часу)» (*recurrent education*). Коли мова йде про освіту дорослих й необхідно наголосити її відносну незалежність від структур формальної освіти, говорять про «освіту поза школою» (*out-of-school education*) та «неформальну освіту» (*non-formal education*), «перманентну освіту», «підвищення кваліфікації», «перекваліфікацію», «підготовку і перепідготовку кадрів».

Отже, освіту дорослих доцільно брати до уваги як пролонгований процес розвитку людини як особистості, громадянина, індивідуальності, фахівця, що відбувається протягом усього життя. Філософсько-педагогічна ідея неперервної освіти уособлює поєднання декількох змістових цілеспрямовань, що мають безпосереднє відношення до екологічної освіти. По-перше, це пролонговане цілеспрямоване засвоєння особистістю соціокультурного досвіду з використанням усіх ланок освітньої системи; по-друге, це дотримання принципів організації чинної системи освіти, освітньої політики, спрямованої на створення умов для навчання людини впродовж усього її життя; по-третє, забезпечення логічного взаємозв'язку і наступності різних ланок освіти. Особливий акцент в освіті дорос-

лих зроблено на підвищенні кваліфікації, перепідготовці у процесі зміни професії, освіті у процесі адаптації до зміни соціальних умов, тобто процесах, які відбуваються за межами базової освіти й також мають відношення до екологічної освіти.

За даними американських економістів, рівень професійних знань, що мають набути сучасні спеціалісти щорічно поновлюється на 20%. У США навіть запровадили термін «напіврозпад компетентності» – період, коли від моменту закінчення вузу у результаті надходження нової наукової та технічної інформації компетентність спеціалістів знижується на 50%. Останніми роками цей період має тенденцію до значного скорочення. Так, якщо 50-відсоткове «застарівання» знань інженерів, які закінчили вищий навчальний заклад у 1940 році, відбувалося через 12 років, то для випускників 60-х років минулого століття – вже через 8 років, для сучасних випускників цей термін становить 5 років. Усього за 4 роки відбувається «напіврозпад компетентності» сучасних медичних працівників, вчителів, менеджерів. За орієнтовними даними російських вчених, для вчителів екології такий показник становить 2,5-3 роки. Як наслідок, навіть випускники вищих навчальних закладів, якщо не продовжують навчання, дуже швидко стають носіями застарілих знань. Таким чином, постійне оволодіння новими знаннями, методиками і технологіями є безумовним чинником підтримки відповідної кваліфікації спеціалістів, що й обґрунтовує провідний принцип сучасної освіти – її неперервність, який визначає стратегічний орієнтир суспільного прогресу.

На думку експертів ЮНЕСКО саме неперервна освіта, одну з ланок якої становить освіта дорослих, покликана сприяти екологічно сталому розвитку, сприяти демократії, справедливості, науковому, соціальному та економічному розвитку, створенню суспільства, де на зміну жорстким конфліктам прийдуть діалог і культура світу, засновані на справедливості. У матеріалах Гамбурзької декларації освіти дорослих (Гамбург, Німеччина, 14-18 липня 1997 р.) зазначено, що освіта з питань забезпечення сталого розвитку має бути процесом навчання протягом усього життя, у межах якого визнається існування екологічних проблем у соціально-економічному, політичному і культурному контексті. Стійкий розвиток не відбудеться,

якщо не будуть ураховуватися взаємозв'язки між екологічними проблемами й сучасними парадигмами розвитку. Екологічна освіта дорослих має відіграти важливу роль у справі інформування і мобілізації зусиль як суспільства в цілому, так і осіб, відповідальних за прийняття рішень, на здійснення діяльності щодо забезпечення сталого навколишнього середовища [2].

На безпосередню включеність екологічної освіти в освіту дорослих вказує загальне і часткове. Загальним є їх основоположний принцип. Оскільки освіту дорослих у ХХІ столітті називають «освітою впродовж життя», провідним принципом якої є неперервність, а екологічна освіта, базовим чинником якої також є неперервність, виникають підстави вважати ці обидві освітні ланки природно й органічно поєднаними. Часткове визначається реалізацією функцій освіти дорослих (соціальної, адаптивної тощо).

Друге. Зазначаючи роль освіти дорослих у сучасному суспільстві виокремлюють її *соціальну* функцію. Вона передусім полягає в перетворенні внутрішнього світу особистості, що й визначає серед інших важливих проблем (боротьба із бідністю, державна безпека, тендерна політика тощо) щонайменше дві позиції, які мають безпосереднє відношення до екологічної освіти – формування відповідального ставлення до власного здоров'я і позитивного сприйняття здорового способу життя та соціокультурного середовища. Адже взаємозалежність природи і суспільства на сучасному етапі їх розвитку визначають необхідність урахування усіх соціальних явищ у відповідності до можливостей природи щодо негативного або позитивного впливу на неї. У цьому сенсі необхідність формування у суспільства екологічної культури засобами екологічної освіти, у тому числі й екологічного просвітництва, виступає одночасно і як норма і ідеал, які висуватимуть екологічно доцільні обмеження на шляху людського егоїзму й невігластву, а також гарантувати високий ступінь узагальненого показника діяльності людини. Отже за умови сприйняття екологічної культури як способу соціального існування, коли людина за допомогою матеріальних і духовних засобів забезпечує своє самозбереження і розвиток як соціальної істоти, екологічна культура є способом соціокультурного розвитку суспільства, сприяє підтриманню й відтворенню навколишнього середовища.

З цього приводу доцільно навести точку зору директора Інституту європейської екологічної політики Є. фон Вайцекера щодо провідної ознаки ХХІ століття, яка полягає у тому, що релігія, культура, освіта, право і економіка будуть визначатися ... екологічним диктатом. На відміну від минулого «століття економіки» нове – буде «століттям навколишнього середовища» [10].

На думку американського ученого М.Ноулза, автора фундаментальних праць з андрагогіки, видатного теоретика і практика цього освітнього напрямку, першочерговим завданням освіти дорослих є формування у людини провідної компетентності, яка ґрунтується на умінні включитися у процес постійного самонавчання протягом усього життя, самостійно набувати знання і використовувати ці знання у швидкоплинних умовах сучасного існування [12], що й безумовно сприяє її соціалізації. Водночас визнано, аби будь-які соціально-економічні, політичні реформи набули незворотного характеру і були реалізовані найбільш позитивно, необхідно принципово по-новому (за змістом, характером) перенавчити не менш як 25% дорослого, працездатного населення. Проте життєво важливі інновації у світі не можуть бути зведеними лише до провідної ролі знань. Наразі для освіти принциповим є усвідомлення екологічних загроз і відповідні поведінкові зміни у діяльності людей. Уперше ця позиція була зафіксована на Стокгольмській конференції ООН у 1972 р. Останні десятиліття минулого століття показали, що екологічний імператив, якщо його штучно виокремлювати із контексту соціально-економічного розвитку не дає бажаного результату. Саме тому на конференціях ООН у Ріо-де-Жанейро (1992 р.) та Йоганнесбурзі (2002 р.) з'явилася тенденція щодо поширення і зміцнення ідеології SUSTAINABLE DEVELOPMENT, яка до чинників розвитку включає не тільки матеріальне середовище існування, але й соціальну сферу.

Цікавим прикладом інноваційного екологічного виховання дорослого населення може слугувати «Вінтер-модель», застосовувана на одній із фірм ФРН «Ернст Вінтер і син». Суть моделі ґрунтується на впровадженні філософських підходів в екологічно чисте виробництво. Принцип охорони природи як офіційна мета виробництва було уперше проголошено у 1972 році

з нагоди 125-літнього ювілею «дому Вінтерів». Керівництво фірми зуміло організувати інтегровану модель екологічно орієнтованого менеджменту, яка охоплює усі сфери виробництва: від навчання підлітків і підвищення кваліфікації дорослого населення до рециклінгу, оформлення виробництва і вибору транспортних засобів. Мотивацією для екологічних акцій фірми є усвідомлення того, що виробництво як споживач природних ресурсів завдає шкоди навколишньому середовищу, а отже мають нести відповідальність за її охорону і збереження [11].

Третє. Однією з провідних функцій освіти дорослих є *адаптивна*, яка спрямована на розуміння й сприйняття нових умов життя. За визначенням ЮНЕСКО, пріоритетне завдання освіти дорослих полягає у забезпеченні комплексу знань і умінь, необхідних особистості для активної творчої діяльності, що допомагає їй *адаптуватися* у сучасному суспільстві, яке швидко й динамічно розвивається.

Пришвидщення змін викликає загрозу втрати адаптацій, яка підтримує рівновагу в екологічних системах. Для протистояння цій загрозі людина повинна усвідомлювати глобальні зміни і постійно прилаштовувати до них свою життєдіяльність тобто постійно поновлюватися засобами неперервної освіти. Як підкреслює М.Головатий, не можна забувати й того, що освіта дорослих значною мірою сприяє забезпеченню більш успішного пристосування членів суспільства, життєвий шлях яких різко змінився за різних причин і обставин [3].

Проте одним із впливових чинників, що змінюють наші умови існування і вимагають постійної адаптації як біологічної, так і соціальної, є екологічний стан навколишнього природного середовища. Його зміни відбуваються під впливом антропогенного фактору, спричиненими людиною, проте й потерпає від нього у найбільшому ступені також сама людина.

Четверте. *Наразі є певні усталені погляди на роль освіти дорослих як чинника, що забезпечує як безпосередній процес розвитку особистості, так і визначає шляхи реалізації і оновлення цього процесу. Водночас освіта дорослих звернена до людини не як економічний чинник, а як мета розвитку і вищої цінності [5]. Тобто*

мова йде про морально-розвивальну функцію освіти дорослих, яка спрямована на «всебічний прогрес розвитку особистості у період її самостійного життя шляхом спадкового збагачення попередньо набутих знань і вмінь [8].

Російські вчені акцентують увагу на тому, що в умовах девальвації загальнокультурної компоненти освіти дорослих, превалювання прагматично-утилітарних тенденцій предметом культурологічного аналізу стає виявлення і обґрунтування культурних цілей і функцій освіти дорослих як сфери духовного виробництва, його соціального значення як посередника між культурою і особистістю, як споживача культури і як регулятора, який здійснює відбір культурно-освітніх цінностей і культурних моделей, які сприяють гармонізації і стабілізації у сучасній соціокультурній ситуації [5].

Як зазначається у матеріалах Другої Всеукраїнської конференції екологічної громадськості, головною причиною сучасних екологічних негараздів є криза духовності, хибна філософія суспільного буття, відсутність екологічної свідомості як розуміння обмеженості можливостей і ресурсів Землі, моральна розбещеність [6, 145]. Передусім екологічна криза визначається наразі як моральна криза, головною причиною якої є катастрофічно низький стан духовності суспільства. Оскільки вимоги сучасної духовності спрямовані на індивідуалізацію особистості, виявлення її самоаутентичності, неповторності, глибинності, формування цієї якості можуть стати одним із чинників подолання екологічної кризи.

Отже, одне із питань, порушених у статті, є визначення можливості впливу екологічної освіти на формування морально-етичного ставлення дорослих до навколишнього середовища у процесі їх професійної діяльності і побуті. Припущення, з якого ми виходили, полягає у тому, що на сучасному етапі оптимізації впливу суспільства на природу серед наявних важелів у науково-технічній, соціально-економічній, політичній сферах пріоритет належить освітній сфері. Саме через неї відбувається формування й поширення екологічних знань, які мають зумовлювати посилення морально-етичного фактору кожної особистості.

Отже, викладене вище дає підстави для таких узагальнень. Наразі у європейській і світовій теорії і практиці неперервної освіти

дорослих сформульовано ключові принципи, на засадах яких й відбувається розвиток цього освітнього напрямку. Ці принципи є базовими, універсальними, а отже можуть слугувати для створення і розвитку системи екологічної освіти дорослих. Зокрема:

1. Нові базові знання і навички для усіх.
2. Збільшення інвестицій у людські ресурси.
3. Інноваційні методики викладання і навчання.
4. Нова система оцінювання набутої освіти.
5. Розвиток системи консультування.
6. Наближення освіти до особистості.

Їх екстраполяція на екологічну освіту надасть можливості, які дозволять дорослій людині:

- Навчитися пізнавати, тобто забезпечать необхідним інструментарієм для усвідомлення того, що відбувається у світі, зокрема й у галузі взаємовідносин суспільства і навколишнього середовища.
- Навчитися діяти таким чином аби професійна і побутова діяльність завдавала мінімальної шкоди навколишньому середовищу.
- Сприяти соціалізації особистості засобами активної екологічної діяльності.
- Формувати активну життєву позицію, яка відповідатиме коеволюційному розвитку природи ф суспільства.

Вважаємо за доцільне окремо зупинитися на позиціях, які на нашу думку, вимагають всебічного вивчення й уточнення й можуть стати предметом для перспективного наукового дослідження.

По-перше, це необхідність обґрунтування дефініції «дорослий». Визначення категорії «дорослий» ще не склалося. У документах з освіти дорослих можна знайти такі визначення «дорослий учень» – особа дїездатного віку, так або інакше суміщає навчальну діяльність із занятістю у сфері оплачуваної праці (Проект Концепції розвитку освіти дорослих в державах-учасницях Співдружності Незалежних Держав); це соціально зрілий, у цілому сформований індивід, який уже має статус оплачуваного робітника і повноправного громадянина, діяльного члена різнорідних соціальних обов'язків [9]. Дорослими учнями є: учні вечірньої заочної, загальноосвітньої

школи, які працюють; студенти вечірнього і заочного відділення у закладах середньої і вищої професійної освіти; аспіранти заочники; особи, які проходять той або інший курс за дистанційною формою навчання; ті, хто здобуває професію на робочому місці; слухачі курсів та інститутів підвищення кваліфікації; особи, які проходять підготовку або перепідготовку у зв'язку із змінами у змісті їх трудових функцій; особи, які опановують нову професію в курсовій або іншій формі; учасники програм рольової освіти; учасники програм неформальної освіти, що має аматорське спрямування; особи, які займаються керованою самоосвітою [8]. Необхідно наголосити, що дорослість пов'язують не стільки з віком людини, скільки з соціально-психологічними факторами, які усвідомлюються самою людиною й визнаються суспільством.

На думку М.Громкової така невизначеність вимагає подальшого аналізу і осмислення. Вчена пропонує за основу аналізу взяти очевидну тезу про те, що дорослий є суб'єктом взаємодії з навколишнім світом, як природа («біо»), суспільство («соціо») і духовний простір («дух») [4, 46].

По-друге, чітке визначення статусу викладача, який здійснює освітницьку діяльність серед різних категорій дорослого населення, та його професійних обов'язків. У педагогічній моделі головною функцією викладача є функція «джерела знань». У межах андрагогічної парадигми, на думку С. Змейова, викладач є експертом у галузі технології навчання дорослих, організатор спільної діяльності, з тим, хто навчається, консультантом, натхненником, співавтором індивідуальної програми навчання, створювачем комфортних умов процесу навчання, і на останок, джерелом знань, умінь і навичок [7]. Цікавою є позиція російського ученого С.Вершловського, який вважає, що у системі освіти дорослих викладач насамперед є організатором навчання, який поєднує у своїй професійній діяльності й інші функції, виконуючи при цьому три ролі [1, 33-36]:

- «лікаря-психотерапевта», який надає допомогу у поновленні мотивації до навчальної і професійної діяльності, знижує рівень тривожності суб'єктів навчання;
- «експерта», який володіє змістом як андрагогічної, так і професійної діяльності, тих хто навчається;

- «консультанта», який володіє методологією андрагогічного супроводу процесу самоосвіти дорослих (цільове підвищення кваліфікації, випереджувальне навчання основам науково-дослідницької роботи, допомога у створенні проєктів професійного і особистісного розвитку).

По-третє. Щодо форм освіти дорослих. Наразі найбільш поширеними є такі: *формальна форма* (передбачає навчальний процес на нормативній основі й відбувається за навчальним планом, його результатом є отримання відповідного сертифікату), *неформальна* (орієнтована на фактичний результат – нове самовизначення, інформованість, способи діяльності – курси, семінари, гуртки, лекторії), *інформальна* (не регламентується й відбувається через засоби масової інформації, спілкування). Проте такий поділ є достатньо умовним, усі форми є взаємопов'язаними. Так у п.3 Гамбурської декларації про навчання дорослих, записано, що освіта дорослих охоплює увесь комплекс процесів формального або іншого навчання, з допомогою яких люди, з точки зору суспільства, до якого вони належать, є дорослими, збагачують свої знання і удосконалюють технічні і професійні кваліфікації або ж застосовують їх у новому напрямі для забезпечення своїх потреб і потреб свого суспільства [2]. Проте тенденції, яких набуває сучасна освіта дорослих, пов'язані передусім із посиленням її змістового (урізноманітнення форм і методів навчання) і організаційного (збільшення мережі закладів) відокремлення від традиційної освіти. Таким чином, ґрунтовного вивчення вимагає проблема вибору доцільних форм і методів навчання дорослих у залежності від мети, що стоїть перед дорослим учнем.

Отже накопичений значний позитивний світовий досвід розвитку теорії і практики освіти дорослих має набути поглиблення в його екологічній складовій. Залучення дорослої людини до різних форм освітньої екологічної діяльності протягом життя дозволить їй не тільки більш повно задовольняти власні потреби, але й сприятиме встановленню гармонійних взаємовідносин з навколишнім середовищем.

Література

1. Вершловский С.Г. От педагогики к андрагогике // Университетский вестник. – СПб., 2002. – Вып.1. – С.33-36.

2. Гамбургская декларация / Пятая международная конференция по образованию взрослых. Гамбург, 14-18 июля 1997 г. ЮНЕСКО [Электронный ресурс]. – Режим доступа: 15.10.2007: < http://www.un.org/russian/document/declarat/hamburg_decl.htm >. – Загол. з екрану. – рос.
3. Головатий М. Висока освіта впродовж життя // Персонал Плюс. № 37 (188). – 15-21 вересня 2006 р.
4. Громкова М.Т. Андрагогика: теория и практика образования взрослых: Учеб. пособие для системы доп. проф. образования / М.Т.Громкова. – М. – ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – 495 с.
5. Добринская Е.И. Образование взрослых в культурологическом измерении // В диапазоне гуманитарного знания. Сборник к 80-летию профессора М.С. Кагана. – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество. Серия «Мыслители», 2001. – Выпуск 4. – С. 33-39.
6. Екологічна політика та впровадження принципів сталого розвитку в Україні: участь громадськості: Матеріали всеукраїнської конференції екологічної громадськості (Київ, 14-15 грудня 2003 р.). – К.: Центр екологічної освіти та інформації „Фенікс”, 2002. – 240 с.
7. Змеев С. Наука XXI века: Андрагогика // Высш. образование в России. – 1998. – № 2. – С. 76-79.
8. Модельный закон “Об образовании взрослых” [Электронный ресурс]. – Режим доступа: 05.11.2007: < <http://www.rgavobu.info/megdoc/part3/megd3174.htm> >. – Загол. з екрану. – рос.
9. Онушкин В.Г., Огарев Е.И. Образование взрослых // Энциклопедия профессионального образования: В. 3 т. / Под ред. С.Я. Батышева. – М.: АПО, 1999. – Т.2. – С.148-149.
10. Weizsacker E.U. von Erdpolitik: Okologische Realpolitik an der Schwelle zum Jahrhundert der Umwelt. Darmstadt: Wiss. Buchges. 1990. XIII. S. 9.
11. Chancen der Betriebe durch Umweltschutz: Pladoyer fur ein offensives Umweltmanagement. Freiburg im Breisgau. 1988. S. 56.
12. Knowles M.S. The Modern Practice of Adult Education. From Pedagogy to Andragogy.- Chicago, 1980.

Стаття надійшла до редакції 07.01.08